

ČITATELJSKO PAMĆENJE U SVAKODNEVICI I (PRVI SVJETSKI) RAT

Lovro Škopljanac

Svaki izbor konsenzualno iznimno vrijednih književnih tekstova koji su nastali tijekom dvadesetoga stoljeća podliježe činjenici da su dva svjetska rata, s obzirom na važnost koju su imali za sve aspekte ljudskoga društva u tom razdoblju, zamjetno slabije reprezentirana u književnosti. Postoje, naravno, autorski opusi koji su obilježeni biografskom činjenicom sudionništva u ratu, pa i specifični transautorski diskursi poput ekspresionizma koji duguju dio svoje prepoznatljivosti industrijaliziranom ratovanju, ali, općenito uzevši, svjetski ratovi i tematika povezana uz njih ne nalaze se u središtu svjetske književnosti dvadesetoga stoljeća, barem ne na način na koji se nalaze u središtu svjetske povijesti dvadesetoga stoljeća. Utemeljenost i razlozi takvog izmicanja kanonske književnosti od izravnog bavljenja svjetskim ratovima svakako predstavljaju samosvojnu temu koja zaslužuje vlastitu eksplikaciju, no ona ujedno najavljuje temu ovoga priloga jer ukazuje na jaz koji postoji između tekstualnog i zbiljskog svijeta, u kojem se nalaze čitatelji književnosti i njihovo pamćenje, koje je određeno prijelomnim povijesnim događajima na kolektivnoj razini kao i osobnim događajima na razini svakodnevice. Kao i u pojedinom književnom tekstu,

osobna dimenzija koja je prepoznatljiva u pamćenju pojedinca ne mora biti usredotočena na ono što se čini najvažnijim u povijesti kako je shvaća i doživljava šira zajednica ljudi. S obzirom na to da bi takva pretpostavljena razlika između različitih aspekata ljudskoga iskustva humanističkoj znanosti trebala biti jedan od predmeta interesa, ovaj će prilog pokušati istražiti specifičan način na koji se ta razlika oblikuje, a to su osobna pamćenja na književna djela u kojima je prisutan rat shvaćen općenito, a zatim i Prvi svjetski rat kao poseban slučaj, u skladu s namjerom cjeline zbornika kojem je namijenjen.

Kao što je izložio Filip Hameršak na otvaranju skupa iz kojeg proizlazi ovaj zbornik, disciplini povijesti u recentnim godinama nije više toliko zanimljivo osobno pamćenje povijesno važnih ličnosti, već kolektivno pamćenje zajednice. U kontekstu ovoga priloga nužno je primijetiti da se takva promjena interesa povezuje s književnošću na način da se naziva »književnim zaokretom«: »Tijekom 1980-ih, pamćenje je praktički postalo zasebno polje unutar proučavanja povijesti. Niti jedan vid ljudskoga iskustva nije mogao potpunije odgovarati 'književnom zaokretu'. Kao nešto što je po definiciji kreirano, a ne apsolutno i fiksirano, te često pod pažljivom upravom javne vlasti, pamćenje za sobom ostavlja dugačak papirni trag. Također za sobom ostavlja velike fizičke strukture kao što su spomenici. Pamćenje očigledno ima dokazivu kulturnu, političku, društvenu i ekonomsku važnost. To omogućuje povjesničarima da se odupru optužbi da ustraju na nečemu što je marginalno, optužbi koju kulturnim povjesničarima tako često upućuju njihovi konvencionalniji kolege.«¹ Isti se razlog može navesti kao opravdanje proučavanju pamćenja u književnosti, pogotovo kad se ono nalazi na dodirnom području s povijesnom disciplinom: pamćenje

¹ Leonard V. Smith, »Paul Fussell's *The Great War and Modern Memory: Twenty-Five Years Later*«, *History and Theory*, sv. 40 (2001.), br. 2, str. 244. Za sličnu tendenciju u antropologiji i etnografiji, usporedi: James Clifford i George Marcus, *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1986. Svi prijevodi L. Š.

u stvarnom svijetu ima važnost na svim onim područjima (kulturnom, političkom, društvenom, ekonomskom itd.) koja i književnost obuhvaća u svijetu teksta, pa prema tome nisu marginalna saznanja koja se mogu dobiti njegovim proučavanjem, dakako, ako se uspješno dovedu u vezu s književnim tekstovima.

Poput povijesti, književnost istodobno postoji na razinama individualnoga i skupnoga pamćenja.² Imajući na umu upozorenje Jeffreya Olicka, prema kojem se u humanistici pod tim pojmovima često ujedanjuju disparatni fenomeni,³ korisno je pozvati se na izvor distinkcije individualnoga i skupnoga, odnosno pojedinačnoga i kolektivnoga, pri čemu je najvažnije ime Mauricea Halbwachsa, koji je u razdoblju između dvaju svjetskih ratova nastojao ukazati na to u kolikoj je mjeri prošlost društveno strukturirana. Pritom je najveći dio dokazne građe crpio iz povijesti religija i sociologije, dok se književnošću i poviješću bavio u manjoj mjeri, ali opet su se njegove ideje proširile u rečenim disciplinama tijekom posljednjih nekoliko desetljeća. Halbwachsova definicija, bitno je napomenuti, ne pravi oštru razliku između pojedinačnog i kolektivnog sjećanja: »Većinu vremena, kada se nečega sjetim, drugi me na to potiču; njihovo pamćenje dolazi u pomoć mojemu i moje se oslanja na njihovo. U tim slučajevima prisjećanja nema ničega što bi bilo i najmanje tajnovito. [...] U tom smislu postoji kolektivno pamćenje te društveni okviri za pamćenje; naše je pojedinačno mišljenje sposobno za čin prisjećanja u onoj mjeri u kojoj je

² U hrvatskom jeziku postoji preklapanje značenja riječi »sjećanje«, »pamćenje« i »memorija«, i ne postoji konsenzus oko toga kako bi se trebale koristiti (usp. Vlasta Erdeljac, *Mentalni leksikon: modeli i činjenice*, Ibis grafika, Zagreb, 2009., str. 61.). U ovome radu, »sjećanje« se ograničuje na jasno omeđenu činjenicu ili epizodu pamćenja (»engram«), »pamćenje« se shvaća kao ukupna sposobnost kodiranja, pohrane i prizivanja sjećanja, dok »memorija« označava kapacitet pamćenja.

³ Jeffrey Olick, *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility in the Age of Atrocity*, Routledge, New York, 2007., str. 10.

smješteno unutar tih okvira i sudjeluje u tom [kolektivnom] pamćenju.«⁴ Za Halbwachsa je, dakle, generiranje i prakticiranje aktivnosti pamćenja na društvenoj razini analogno svim drugim aktivnostima koje se svakodnevno odvijaju sukladno prirodi čovjeka kao društvenoga bića. Jedina je bitna iznimka stanje u kojem je, slično kao i u modernoj čitateljskoj praksi, svatko zaokupljen samo vlastitim unutarnjim svijetom: »[...] osoba koja spava zatiče se tijekom određenog vremena u stanju izolacije koje barem djelomice nalikuje na stanje u kojem bi živjela kad ne bi imala nikakvih doticaja s društvom. U tom trenutku ona više nije sposobna – niti ima potrebu – za oslanjanje na okvire kolektivnoga pamćenja.«⁵

Na Halbwachsovom tragu, kasnije su definicije zaoštrene da bi se jače istaknula razlika između kolektivnog i pojedinačnog pamćenja te potreba za zasebnim proučavanjem ovoga prvog. Vjerojatno najpoznatije takvo razlikovanje ponudio je francuski povjesničar Pierre Nora, o čemu također piše Leonard V. Smith (u svojem prikazu ključnog doprinosa povjesničara Paula Fussella proučavanju Prvoga svjetskog rata iz britanske perspektive): »Između 1984. i 1992. Nora je odredio strogu razliku između ‘pamćenja’, koje gotovo da postoji kroz folklor jedne ‘nekad bilo’ prošlosti te proživljeno i često neizgovoreno iskustvo običnih ljudi, i ‘povijesti’, koja postoji kao kreacija povjesničara u profesionaliziranoj i samolegitimirajućoj sadašnjosti. Pamćenje, nakon što ga je povijest istrgnula iz dnevnoga života, danas postoji samo na ‘lieux’ ili ‘mjestima’, na kulturnim konstruktima prošlosti koji služe definiranju sadašnjega nacionalnog identiteta. Kako kaže Pierre Nora, pamćenje se ‘u potpunosti

⁴ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ur. Lewis A. Coser, The University of Chicago Press, Chicago, 1992., str. 38.

⁵ Ibid., str. 39. Za komplementarno promišljenje iste distinkcije na području književnosti usporedi primjedbe Elizabeth Long o »hegemoniji« usamljeničkog čitanja nasuprot društvenom čitanju u njezinoj knjizi *Book clubs: women and the uses of reading in everyday life*, University of Chicago Press, Chicago, 2003., str. 2-12.

oslanja na materijalnost traga', radilo se pritom o kamenu fizičkoga spomenika ili papirnatim dokumentima arhiva ili objavljene knjige. Mjesta mogu biti krajnje specifična kao ratni spomenici ili 'monuments aux morts' koji se pojavljuju u svakome francuskom gradu i selu, ili općenita poput francuske trobojnice.«⁶ Iako je očito da definicija koju daje Nora odudara od Halbwachsove opservacije da su dvije vrste pamćenja bliske, obje imaju zajedničko isticanje elita koje oblikuju pamćenje zajednice. Nora daje naglasak na povjesničare, dok Halbwachs ističe da kolektivno pamćenje čini »ukupnost tradicija kojima se bave oni koji ih obnašaju«, a takvim su dužnostima u modernoj državi posvećeni utjecajni javni djelatnici poput sudaca.⁷

Susljedno s proučavanjem kolektivnog pamćenja na području povijesti, na području književnosti pamćenje čitateljskog pojedinca sve više postaje predmetom interesa od 1980-ih godina, ali također, slično Halbwachsu, ima i jednog važnog prethodnika u 1930-im godinama, koji je dio svojih opservacija o pamćenju općenito imao prilike provjeriti za vrijeme i neposredno nakon Prvoga svjetskog rata. Riječ je o engleskom psihologu Fredericu Bartlettu, čija se knjiga naslovljena *Prisjećanje (Remembering)* iz 1932. godine danas drži za jednu od važnih preteča suvremenih uvida o pamćenju svakodnevice. Neovisno o Halbwachsu,⁸ Bartlettova su istraživanja pojedinačnih sjećanja koja su uvjetovana kulturnim okvirima na osobit način povezana s ratom jer su ispitanici u nizu nevezanih testova imali prilike osvjedočiti svoja epizodna, proživljena sjećanja na ratna zbivanja. Bartlett je većinu svojih istraživanja proveo testirajući pamćenje ispitanika na tekstualnim materijalima, ali služio se i vizualnim materijalima. U kontekstu sjećanja na Prvi svjetski rat, zanimljivo je ukazati na dva

⁶ Op. cit., str. 244.

⁷ Op. cit., str. 140-141.

⁸ Bartlett je bio upoznat s Halbwachsovim radom, ali ga nije koristio kao polazište za vlastita istraživanja; usp. Frederic Bartlett, *Remembering*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995. [1932.], str. 294-297 i dalje.

primjera što ih ističe i sam Bartlett. U prvome primjeru, radilo se o izboru materijala za test, koji se sastojao od pet muških lica prikazanih uz oznake vojnih ili mornaričkih položaja, a Bartlettova je pretpostavka bila da će se ti statusni detalji bolje pamtili u danima početka Prvoga svjetskog rata, kada je postojalo rašireno zanimanje za sve koji su se borili.⁹ U drugome primjeru, ispitanicima je prikazan crtež ruke koja pokazuje na simplificirani avion uz dvije riječi, te su zamoljeni da taj crtež opišu po sjećanju. Kako Bartlett primjećuje, samo jedan ispitanik »propustio je vidjeti ruku kao ruku. Njegov je neuspjeh interesantan. On je rekao: ‘Na dnu, s desne strane, nalazi se nešto što shvaćam kao uzdignuti top koji cilja na avion.’ Eksperiment je proveden tijekom Velikoga rata [uobičajeni engleski izraz za Prvi svjetski rat] kada su njemački zračni napadi bili učestali, a u gradu gdje je živio dotični ispitanik oni su se očekivali svakoga dana.«¹⁰

Na sličnu je uvjetovanost pamćenja ratom Bartlett ukazao i u eksperimentu po kojem je njegova knjiga najpoznatija, a radilo se o pisanim prisjećanjima na kratak tekst prerađene indijanske priče pod nazivom *Rat duhova*. Od ispitanika se tražilo da u različitim vremenskim intervalima (od nekoliko dana do nekoliko godina) što točnije rekonstruiraju pročitani književni tekst, čija se fabula zasniva na sudbini dvojice indijanskih mladića koji su pozvani na borbu s duhovima ratnika. Jedan je od dvojice mladića odbio otići u borbu i preživio, dok je drugi poginuo, a Bartlett je u analizi prisjećanja primijetio kako su muški ispitanici koji su služili u Prvome svjetskom ratu, ili su bili pozvani na službu, točnije pamtili motivaciju neodlaska u rat prvoga mladića jer su se mogli poistovjetiti s njegovom zabrinutošću da će svojom odsutnošću iz sela ugroziti obitelj. Usto, od različitih fabularnih elemenata koje su ispitanici ispuštali ili preinačavali u svojim prisjećanjima, činjenicu da se fabula temelji na ratu (koji se, uostalom, spominje i u naslovu što su ga ispitanici izvršno

⁹ Ibid., str. 47 i dalje.

¹⁰ Ibid., str. 28.

upamtili) nije propustio spomenuti gotovo nitko, čak i nakon što je prošlo mnogo vremena od inicijalnog čitanja.¹¹

Iz ovih Bartlettovih primjera razvidno je koliko (Prvi svjetski) rat svojom društvenom važnošću, ukoliko prihvatimo Halbwachsovu i Bartlettovu pretpostavku o društvenoj uvjetovanosti pamćenja, utječe na sjećanja pojedinaca i istodobno ih priprema da pamte ratna zbivanja kao važne dijelove osobne povijesti. U sljedećem koraku moguće je na jednom drugom korpusu pokušati izdvojiti tekstualna sjećanja koja se odnose i na rat, kako bi se potvrdila njegova prisutnost u svakodnevici, bez obzira na to je li rat pritom prisutan i kao epizodno (proživljeno) sjećanje ili samo kao tekstualna činjenica (kao u *Ratu duhova*). Korpus o kojem je riječ sadrži devedesetero hrvatskih ispitanika koji su nasumce izabrani po spolu i stupnju obrazovanja, a ciljano s obzirom na dob, tako da korpus sadrži presjek svih dekada od dvadesetih do devedesetih godina života. Sa svakim je ispitanikom, uz njihov pristanak, u sklopu izrade doktorske disertacije vođen razgovor o tome što su upamtili iz književnih tekstova koje su pročitali, a osobito su im se usjekli u pamćenje. Svi su ispitanici također morali potvrditi da pripadaju u kategoriju »neprofesionalnih čitatelja«, odnosno onih čitatelja od kojih se ne očekuje da u sklopu svoje profesije svakodnevno iščitavaju književne tekstove, čime se nastojao dobiti presjek čitateljskog pamćenja u svakodnevici.¹²

Za potrebe ovoga rada, iz navedenog su korpusa izdvojeni samo intervjui u kojima su se ispitanici kroz svoja tekstualna sjećanja izravno referirali na rat, bilo da ga tekstovi o kojima je riječ opširno tematiziraju ili samo spominju. Od 90 ispitanika, na takve se tekstove ratne tematike kroz svoja prisjećanja referiralo 18 ispitanika, odnosno petina ukupnoga uzorka. Budući da je u istraživanju ukupno navedeno 467 sjećanja na

¹¹ Usp. *ibid.*, V. poglavlje, str. 63-94.

¹² Usp. 4. poglavlje (II. dio) u: Lovro Škopljanač, *Književnost kao prisjećanje. Što pamte čitatelji?*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014.

književne tekstove,¹³ teško je napraviti njihovu upotrebljivu raščlambu s obzirom na temu koja bi mogla pokazati znači li takva prisutnost da se rat relativno često ili relativno rijetko pojavljivao u sjećanjima ispitanika. Nadalje, budući da su narativni prozni tekstovi činili veliku većinu ukupnoga uzorka, većinom se radilo o prisjećanjima na fabulu koja uključuje rat, što ne čudi ako imamo na umu da je rat u književnosti gotovo neizbježan još od njezinih mitoloških početaka u različitim kulturama, pa i u usmenoj književnosti, o čemu svjedoči Bartlettov *Rat duhova*. Popis navedenih osamnaestero ispitanika te »ratnih« tekstova kojih su se oni prisjećali, navedenih uz ostale tekstove koje su osobito dobro upamtili, izgleda ovako:

Redni broj	Inicijali ispitanika	Razmatrana djela i autori
3	V. N.	<i>Jadnici</i> (V. Hugo); <i>Don Quijote</i> (M. de Cervantes); <i>Tartarin Taraskonac</i> (A. Daudet); <i>Rat i mir</i> (L. N. Tolstoj); <i>Zločin i kazna</i> (F. M. Dostojevski)
9	B. K.	<i>Kir Janja</i> (J. Sterija); <i>Mrtve duše</i> (N. V. Gogolj); <i>Balade Petrice Kerempuha</i> (M. Krleža)
10	S. N.	<i>Američka tragedija</i> (T. Dreiser); M. Krleža; A. G. Matoš; <i>Rat i mir</i> (L. N. Tolstoj)
11	A. V.	<i>Na Drini ćuprija</i> (I. Andrić); T. Ujević; <i>Nacist i frizer</i> (E. Hilsenrath)
14	H. H.	<i>Doživljaji dobrog vojnika Švejka</i> (J. Hašek); <i>Pripovijest o tom kako je Feliks Pijevčević tražio život</i> (S. Kolar); <i>Bjesovi</i> (F. M. Dostojevski); <i>Zastave</i> (M. Krleža)
16	J. N.	I. Okrugić Srijemac; <i>Jama</i> (I. G. Kovačić)
23	M. V.	<i>Braća Karamazovi</i> (F. M. Dostojevski); <i>Sjećanja</i> (M. Selimović); <i>Na Drini ćuprija</i> (I. Andrić); <i>Balade Petrice Kerempuha</i> (M. Krleža)

¹³ Ukupno 320 tekstova, među kojima su se neki ponavljali pa otuda proizlazi diskrepancija između broja sjećanja i broja tekstova.

27	T. K.	<i>Junak našeg doba</i> (M. J. Ljermontov); <i>Putovanje po mojoj sobi</i> (X. de Maistre); <i>Ana Karenjina</i> (L. N. Tolstoj); <i>Ministarstvo boli</i> (S. Drakulić); <i>Dvori od oraha</i> (M. Jergović)
32	M. N.	<i>Gospodar prstenova</i> (J. R. R. Tolkien); <i>Junaci Pavlove ulice</i> (F. Molnár); <i>Doživljaji dobrog vojnika Švejka</i> (J. Hašek); <i>1984.</i> (G. Orwell)
40	G. N.	<i>Tvrđava samoće</i> (J. Lethem); <i>Number9Dream</i> (D. Mitchell); <i>Hotel Zagorje</i> (I. S. Bodrožić)
41	D. U.	<i>Taras Buljba</i> (N. V. Gogolj); <i>Braća Karamazovi</i> (F. M. Dostojevski); <i>Šutnja</i> (S. Endo); <i>Travnička hronika</i> (I. Andrić); <i>Čovjek u futrolu</i> (A. P. Čehov)
44	A. P.	<i>Sto godina samoće</i> (G. G. Márquez); <i>Down under</i> (B. Bryson); <i>Sarajevski Marlboro</i> (M. Jergović); <i>Razmjena</i> (D. Lodge)
64	T. N.	<i>Kiklop</i> (R. Marinković); <i>Mrtve duše</i> (N. V. Gogolj); <i>Zločin i kazna</i> (F. M. Dostojevski)
71	Ž. K.	<i>Joseph Andrews</i> (H. Fielding); <i>Ponos i predrasude</i> (J. Austen); <i>Gospođa Bovary</i> (G. Flaubert); <i>Idiot</i> (F. M. Dostojevski); <i>Wilhelm Meister</i> (J. W. von Goethe); <i>Čarobna gora</i> (T. Mann); <i>San ivanjske noći</i> (W. Shakespeare)
74	R. N.	<i>Hyperion Cantos</i> (D. Simmons); <i>Hrvatski bog Mars</i> (M. Krleža); <i>Smrt Smail-age Čengića</i> (I. Mažuranić); <i>Milijunaš s ulice</i> (V. Swarup)
82	V. N.	<i>Charlie and the Chocolate Factory</i> (R. Dahl); <i>Portnoyeva boljka</i> (P. Roth); <i>Zastave</i> (M. Krleža); <i>Rat i mir</i> (L. N. Tolstoj)
86	M. N.	<i>Spaljivač leševa</i> (L. Fuks); <i>Pričaj mi o njoj</i> (R. Baretić); <i>Izvjestaji iz tamnog vilajeta</i> (Dž. Karahasan)
87	M. B.	<i>Otok svijeta</i> (M. D. O'Brien); <i>Morski psi i sitna riba</i> (W. Ott); <i>Gretchen u uniformi</i> (K. H. Helms-Liesenhoff)

Ako se pobroje svi tekstovi u kojima neki rat zauzima dominantnu fabularnu poziciju, u čitateljskim prisjećanjima najprisutniji je upravo Prvi svjetski rat, koji se spominje šest puta: po dva puta u *Doživljajima dobrog vojnika Švejka* i *Zastavama*, te po jednom u *Čarobnoj gori* i *Hrvatskom bogu Marsu*. Podjednako je prisutan i Drugi svjetski rat, kojega su se čitatelji prisjećali pet puta u pet različitih tekstova: *Gretchen u uniformi*, *Nacist i frizer*, *Jama*, *Sadako hoće živjeti*, *Morski psi* i *sitna riba*. Po tri puta spominjani su napoleonski ratovi (sva tri puta u *Ratu i miru*), ratovi na prostoru bivše Jugoslavije (*Hotel Zagorje*, *Pričaj mi o njoj*, *Sarajevski Marlboro*), te kombinacija različitih ratova u jednom tekstu (*Dvori od ora-ha* i dvaput *Balade Petrice Kerempuha*). Usto su dvaput navedeni tekstovi s fikcionaliziranim ratovima koji aludiraju na svoje povijesne predloške (Drugi svjetski rat u *1984.* i razni sukobi na području istočne Europe u *Tarasu Buljbi*), te jednom španjolski građanski rat (*Kome zvono zvoni*).

O navedenim je ratovima u prisjećanjima bilo riječi na način koji je teško generalizirati i stoga je uputno navesti nekoliko primjera iz danoga korpusa kroz iskaze ispitanika te ih zatim prokomentirati. Krećući se redom prikupljanja intervjua, na prvom se mjestu nalazi razgovor br. 3 sa 40-godišnjom ispitanicom V. N., koja je spomenula rat u kontekstu Tolstojeva *Rata i mira*: »Mislim da je to prva knjiga koja mi je približila realni život, koja mi je dala nekakve naznake, poglede ili uvide u [to] kako život zapravo izgleda. [...] Ne mora sad biti rat [...], ali kroz te neke odnose likova. [...] Ne moraš uvijek voljeti najmoralnije, ispravne – znači, nije crno-bijelo, apsolutno ništa nije crno-bijelo [za razliku] od tih nekakvih klasičnih pristupa gdje [postoji] lik heroja, lik negativca, lik ovoga, lik onoga. Ovo je sve zapravo sivo.« U ovome iskazu rat figurira kao ogledni primjer za realistično pripovijedanje koje nije ograničeno na aktancijalne suprotnosti »dobrih« i »zlih« likova na kakve je čitateljica kroz svoja dotadašnja čitateljska iskustva navikla (*Rat i mir* je čitala kao srednjoškolka). Ta je, za nju važna, karakteristika romana potvrđena čak i u ratno doba, za koje je očito da ga se konceptualizira kao idealizirano iskustvo u kojem postoje jasno

delineirane strane dobra i zla. Čitateljicu je ustvari iznenadilo odstupanje od takve koncepcije budući da je Tolstoj rat prikazao nijansirano, te je takvo odstupanje osiguralo da joj se rat ureže u pamćenje.

Sljedeći kronološki primjer, iz razgovora br. 10 sa 86-godišnjim ispitanikom S. N., odnosi se na isti roman: »*Rat i mir* [bih izdvojio] možda čak i zbog ovih reminiscencija, filozofskih, koje Tolstoj ubacuje, a koje su u onom vremenu bile jako značajne. Recimo, razmišljanje [o tome] tko stvara povijest... Rečenica koja mi je jako ostala u sjećanju [...]: 'Rat organiziraju ljudi koji se međusobno dobro poznaju, a krvare u njemu oni koji se uopće ne poznaju.' [Nalazi se] negdje ispred, vjerojatno, ispred Borodinske bitke ili negdje poslije, nisam sasvim siguran, ali je tu razmišljanje o tome.« Uobičajeno za prisjećanja, citat je pogrešno naveden s obzirom na autora i tekst, ali ispravno s obzirom na smisao. Radi se ustvari o aforizmu Paula Valéryja uklesanom na antiratni, pacifistički spomenik posvećen žrtvama Prvoga svjetskog rata u francuskom mjestu Saint-Appolinaire, koji točnije glasi: »Rat je masakr ljudi koji se ne poznaju za profit ljudi koji se poznaju ali se međusobno ne masakriraju.« Ipak, pogrešna atribucija citata ne mijenja činjenicu da je S. N. upamtio rat na sličan način kao i prethodna ispitanica, kao fabularnu podlogu na kojoj autor odnosno pripovjedač propituje ponašanje svojih povijesnih i fikcionalnih likova.

Ispitanica H. H. (razgovor br. 14) imala je 94 godine u trenutku snimanja razgovora i rođena je neposredno nakon Prvoga svjetskoga rata, što je možda utjecalo na prisjećanje teksta koji hrvatski čitatelji, može se pretpostaviti, ponajviše vežu uz taj rat: »Volim dobru knjigu. [...] Najprije mora biti dobro napisana, bilo koja tema, nije važno. [...] Tematika koju čitam, zapravo, to je rat, vojska – jako volim rat. [...] [U drugom svjetskom ratu] bila sam skoro skroz [aktivna], ali kao... Ne na fronti nego ovako, to nije bilo baš ugodno... [...] *Doživljaji dobrog vojnika Švejka* su priča jednog vojnika koji je tobože glup, a zapravo kritizira monarhiju. [...] Volim kritiku rata, kako na fini način [Hašek] kritizira, a čovjek ni ne vidi o čemu se radi. Osim toga, teče stvar – nema opisa proljeća i ljeta i zime i sunca [...].«

Kao i u prethodnom iskazu, ponovno se pojavljuje »filozofska«, odnosno kritička perspektiva pripovjedača kao nešto svojstveno ratnim zbivanjima u pamćenju čitatelja. No, ovdje je prisutna još jedna bitna značajka rata u prisjećanjima, a to je da se radi o fabularnom okviru koji pretpostavlja napetost (»teče stvar«). Sudbina likova je nesigurna, jer čak i ako se ne nalaze na liniji fronte može im se dogoditi, kao Švejkovim čuvarima u jednoj sceni, da budu lišeni slobode zbog nemarnog obavljanja dužnosti, što im se svakako ne bi dogodilo u mirnodopskim uvjetima.

Kao što je vidljivo iz gornje tablice, poezija zauzima malen dio korpusa u kojem su se čitatelji referirali na rat u književnim prisjećanjima, no ta se činjenica odnosi i na čitavo istraživanje u kojem manje od pet posto teksto-va nije pripadalo u pripovjednu prozu. Ipak, ispitanik J. N. (79 godina) u razgovoru br. 16, govoreći o *Jami*, iznio je poetsku reminiscenciju na rat: »Tu je, bar sam ja tako shvatio, prevelika (mislim, prevelika, nije ni kod jednog pisca prevelika) domoljubnost. To je on jako tu izrazio. A veliku, veliku ranu je Drugog svjetskog rata ostavio [...] iako je to u rimovanju bilo, i u pjesmi, ali je ostala velika rana. I zato je i ostao poznat.« U istraživanju se karakterističnim za starije ispitanike pokazala jedna vrsta biografizma u kojoj su njihova prisjećanja na tekstove prožimali komentari o autorima. Tako se i u prisjećanju J. N. navedena poema poistovjećuje s Kovačićevim životom i opusom, koji su tragično obilježeni Drugim svjetskim ratom. Ispitanik na temelju takvog dojma o pjesmi rekonstruira pjesnikovu domoljubnost te umješnost u izražavanju ratne traume. Vrijedi dodati da se usto radi o prisjećanju koje je uvjetovano vezom s određenom osobom (što se također pokazalo u više prilika tijekom istraživanja), budući da je J. N. u mladosti imao djevojku iz Lukovdola, Kovačićeva rodnoga mjesta.

Još jedno prisjećanje na Drugi svjetski rat iznijela je ispitanica N. M. (26 godina, razgovor br. 17) govoreći o romanu *Sadako hoće živjeti*: »Koliko se sjećam radi se o... Znači, Drugi svjetski rat, atomske bombe, kad su bacili na Hirošimu. [...] Dojmio me se način na koji se opisuje atomska bomba i posljedice zapravo zato što stav[i] ljude u situaciju. I

onda, zapravo, kroz tu priču vidiš da nisu to samo brojke na papiru nego baš sudbine. [...] Ima opisa, ali nisu prenaporni. Drži kroz priču [...] neku napetost gdje ti zapravo gledaš hoće li ona uspjeti napraviti te ždralove ili neće. [...] Zapravo je dosta životno, nije *happy end* [...] nego ljudi umiru.« Iako se u konkretnom primjeru najveći dio fabule odvija u postratnom Japanu, posljedice rata osiguravaju neizvjesnu sudbinu likova, što potiče zanimanje čitatelja za njih, a ono omogućuje aktivnije pamćenje. Time je potvrđena percepcija rata kao fabularnog okvira koji osigurava napetost radnje, što se može prepoznati i u reminiscenciji ispitanice T. K. (24 godine, razgovor br. 27) na roman *Dvori od oraha*: »[Pamtim] ratne godine, odnosno negdje četrdeset i osma, kada umre Reginin muž, ja mislim. Negdje otprilike tada. Ratne godine, dakle [...] baš je njih [pripovjedač] detaljno obradio. Četrdeset i peta, kad se Reginin brat vraća iz partizana.«

Budući da se prisjećanje T. K. na Jergovićev roman organizira upravo prema »ratnim godinama«, koje se odnose na prostor Hrvatske čija je zahvaćenost barem jednim ratom bila dijelom biografskog sjećanja i najmlađih sudionika u istraživanju, moglo bi se pretpostaviti da će se općenito u prisjećanjima na tekstualne ali i stvarne ratove zateći i osobne reminiscencije. Međutim, takvo se predviđanje u istraživanju nije obistinilo, iako je eventualno prisutno u senzibiliziranosti na (anti)ratnu tematiku. Tako i mladi ispitanik M. N. (22 godine, razgovor br. 32) opisuje svoje sjećanje na *Doživljaje dobrog vojnika Švejka* na sljedeći način: »*Odiseja* u [...] četiri dijela, humoristična. Uglavnom Švejk je lik iz Praga, iz Češke, je li, neposredno pred Prvi svjetski rat biva unovačen. [...] Nastupa rat, on je izrazito antiratno raspoložen [iako se] nigdje to [...] ne vidi direktno iz njegovih rečenica. Čisto, to je jedno podbadaње tog jednog režima koji zapravo uvlači ljude u rat koji zapravo nemaju veze s tim. [...] Gleda se na tu besmislenost rata.«

Jedna od zamjedbi čitavoga istraživanja, iz kojeg su izvedene ove opservacije o pamćenju rata, identificira pamtljivost književnih tekstova u načinu na koji se za čitatelje u književnosti predstavljaju sukusi ljudskih

odnosa, kao nešto što je gotovo univerzalno interesantno i stoga je bilo pamtljivo za ispitanike.¹⁴ Od te tendencije nisu imuna ni »ratna sjećanja«, o čemu svjedoči ovaj primjer iz razgovora br. 40 s ispitanikom G. N. (31 godina), koji u jednoj rečenici iznosi svoje viđenje *Hotela Zagorje*: »O tome kako jedna djevojčica se suočava sa posljedicama rata, rata u Vukovaru, njenog posljedičnog preseljenja iz Vukovara i nošenja s time da joj nedostaje otac koji je jednostavno nestao, kao branitelj nestao.« Kao i u romanu, lik djevojčice je u apsolutnom središtu radnje, dok je sam rat nebitan, odnosno razmatra se samo kao geneza aktualnog stanja protagonistice, slično kao u *Sadako hoće živjeti*. Za još jednu lapidarnu potvrdu takve uvjetovanosti tekstualnog pamćenja može poslužiti iskaz ispitanice A. P. (36 godina, razgovor br. 44) o zbirci *Sarajevski Marlboro*: »Ako se dobro sjećam, to je skup priča o stanovnicima Sarajeva, gdje su glavni protagonisti zapravo stanovnici Sarajeva za vrijeme rata.« Ponovo se u žarište postavljaju protagonisti, s time da su »ratni« stanovnici u tijeku razgovora diferencirani od »mirnih« stanovnika, dok se sam rat i njegova povijesna dimenzija ne ističu kao važni. Slično vrijedi i za izravni spomen Prvog svjetskog rata u razgovoru o *Hrvatskom bogu Marsu* s ispitanikom R. N. (45 godina, razgovor br. 74): »To je zbirka pripovjedaka iz Prvog svjetskog rata. [...] Uglavnom se radi o našim ljudima na frontovima [...]. O našim bokcima iz siromašnih krajeva koji služe za neke ciljeve koje uopće ne razumiju i tamo pogibaju i stradavaju. Općenito, oslikavanje tog jednog vremena Prvog svjetskog rata.«

Za dodatnu potvrdu centralnosti likova u prisjećanjima na ratne dimenzije teksta dostajat će još dva primjera koji se referiraju na društveni fenomen koji pretpostavlja međuljudske odnose, a to je obitelj. Obitelj se u čitavome istraživanju relativno često pojavljivala u prisjećanjima vjerojatno zbog toga što pruža aktancijski okvir u kojem se nužno razmatraju svojevrsni odnosi moći koji vladaju između njezinih članova, što po svemu

¹⁴ Usp. »Zaključak« u: Škopljanac, 2014., op. cit.

sudeći zaokuplja pozornost čitatelja. Prvi je takav primjer iz još jednog prisjećanja na *Rat i mir*, ovaj put iz očista 29-godišnjeg V. N. (razgovor br. 82), koji ističe jedan lik kao dio cijele obitelji uvučene u rat: »Pratimo povijest [...] više obitelji, ne samo jedne. [...] Pamtim neke scene, globalno [...] stvarno ne bih znao [o čemu se radi], osim da se događa u periodu [...] napoleonskih ratova. Pamtim Natašu, taj lik je dosta impresivan [...] i neke njezine nagle ljubavne... kako bih to nazvao... promjene. To mi je ostalo [u pamćenju].« Tome se može pridodati i drugi primjer, ovaj put o rastavljenoj obitelji koja je okosnica romana *Pričaj mi o njoj* kojega se prisjetila 25-godišnja M. N. u razgovoru br. 86: »Nekakav temelj priče je zapravo priča o Glavaševiću, kako su se tražili podaci, odnosno kako je njegova supruga primila informacije o njemu, samo je to prebačeno tako da je nestala osoba ženski lik. Dakle, u pozadini, naravno, tema rata, nekakve postratne godine, gdje glavni lik traži svoju suprugu.«

Zaključno, očito je kako se rat u tekstualnim prisjećanjima iz mirnodopske čitateljske svakodnevice nadaje kao eminentno drukčiji fenomen. S pozicije kolektivnog pamćenja, Halbwachs je istaknuo kako prisjećanje ovisi o tome koliko je pojedinac aktivno uključen u pamćenje unutar društvenih okvira, te koliko ih dobro poznaje. Rat je drukčiji zbog toga što uspostavlja sasvim različite društvene okvire, gotovo vojno stanje uma sviju koji su u njega na bilo koji način uključeni. Ukoliko je pak isključen iz uobičajenih društvenih okvira, pojedinac se nalazi u stanju sličnom onome u kojem se nalazi u snovima (Halbwachsova knjiga o kolektivnom pamćenju otvara se poglavljem o snovima), kojih se pak nakon buđenja teško prisjetiti možda upravo zato što društveni okviri u njima slabo djeluju.¹⁵ Halbwachs stoga rat spominje (uz, primjerice, suđenje) kao posebnu društvenu aktivnost, u kojoj se očituje »intenzivan društveni život u kojem se ideje prošlosti i sadašnjosti spajaju, i u kojima suvremene i prošle

¹⁵ Op. cit., str. 38-39.

grupe na neki način dolaze u kontakt.«¹⁶ Također, »vojno stanje uma« ponavlja se među svim vojnicima i aktivnim sudionicima, bez obzira na povijesni period, pa se kao takvo može prepoznati i u društvu – svi ratovi podrazumijevaju slične događaje, jer ih oblikuju slična stanja uma koja ih nastoje zapamtiti. Zbog toga se prisjećanja rata u istraživanju mogu dovesti u vezu s još jednom širom zamjedbom iz njegova zaključka, a ta je da se dijelovi narativnih tekstova obično pamte zbog situacija koje su neobične, ili čak egzotične, što će reći da privlače pozornost zbog toga što se izrazito razlikuju od čitateljske svakodnevice. Prema tome, (Prvi svjetski) rat u kolektivnom pamćenju suvremenih hrvatskih čitatelja općenito se pojavljuje kao povijesni okvir unutar kojeg se mirnodopska društvena pravila ne primjenjuju, ali koji isto tako ne dolazi u prvi plan prisjećanja kao samosvojna tema.

¹⁶ Op. cit., str. 130.

READERS' MEMORY IN EVERYDAY LIFE AND (FIRST WORLD) WAR

Abstract

Within the proposed topic, the first order of business will be to look into the general presence of wars in literature through the social memory of a group of contemporary Croatian readers, with special attention given to World War I. The analyzed material is made up of 90 non-professional readers' recollections, which were collected during 2010 and 2011 as a part of the PhD dissertation called »Analysis of Recollection of Literary Works by Empirical Readers«. All references to war literature are isolated within the interviews, and especially those which refer to texts about World War I in order to create an indicator of the presence of these events in reader's social memory. The topic of (First World) War within readers' memory will thus be seen not just as a corpus of texts, but also as a reflection of the perceived tendency of readers to remember well (at least in prose fiction) characters and events which take place in the framework of unusual and extraordinary situations, which is on the other hand very close to the state of war that World War I had very clearly marked off from peaceful everyday life.